

УДК 908(477.52)+663.541(091)

О. М. Гайдай, канд. іст. наук, доц.,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв

ЧЕРВОНОЯРУЗЬКИЙ БУРЯКОЦУКРОВИЙ ЗАВОД ХАРИТОНЕНКІВ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

Актуальність обраної теми пов’язана з тим, що цукрова промисловість Російської імперії була однією з провідних галузей сільського господарства, рівень розвитку якої значною мірою визначав економіку держави загалом та її експортний потенціал зокрема.

Мета дослідження: на базі широкого кола різноманітних джерел, періодики, статистичних матеріалів, наукової літератури дослідити на прикладі Червоноярузького бурякоцукрового заводу Харитоненків історію становлення та розвитку цукрової промисловості як складової частини аграрної історії.

Прізвище Харитоненків стоїть в одному ряду з такими відомими в Російській імперії підприємцями, як Демидови, Терещенки, Ситіни, Ханенки. Серед дослідників, які вивчають минувшину дорадянського цукрово-рафінадного підприємництва на території України та розглянули окремі моменти зазначеної проблеми, необхідно виокремити таких науковців: К. Г. Воблій, П. І. Лященко, А. М. Соловйов, В. В. Олянич, Р. В. Буравченко, Т. І. Лазанська, Ю. А. Белікова. Безумовно, дослідники, які вивчають життєвий шлях родини Харитоненків, які є класичним прикладом формування української групи багатих підприємців другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст., також зробили вагомий внесок у розробку зазначеної проблематики [1]. Однак висвітленню питання щодо цукрової промисловості як складової частини аграрної історії на прикладі підприємств Харитоненків приділено недостатньо уваги. Саме тому ця проблема потребує подальшого вивчення.

Підприємства родини Харитоненків знаходились переважно в центральних-чорноземних губерніях Російської імперії. У цьому регіоні було сконцентровано 29,1 % цукрових заводів Російської імперії. Основна причина цього – сприятливі для вирощування буряків природно-географічні умови, наявність палива, води та робочої сили. Курська губернія історично була одним із великих регіонів – виробників цукру. В адрес-календарі Російської імперії за 1899 рік Харитоненко Іван Герасимович, Харитоненко Наталія Максимівна та Харитоненко Павло

Іванович були включені до списку володарів аграрних господарств Курської та Харківської губерній [2, с. 357; 402]. Одним із таких господарств і був Червоноярузький маєток Харитоненків. Згідно з купчою угодою № 15, затвердженою старшим нотаріусом Курського окружного суду 2 жовтня 1872 року, Іван Герасимович Харитоненко (1822–1891) придбав Червоноярузький маєток у дружини статського радника Марії Семенівни Бібікової у розмірі 2 456 десятин [3, арк. 107], від дружини колезького асесора Віри Семенівни Анненкової (купча угода № 3 від 23.02.1873) – 2 702 десятини, від дружини надвірного радника Ольги Семенівни Боянус (купча угода № 3 від 27.01.1879) – 1 968 десятин [3, арк. 107 зв.]. Загалом було придбано 7 126 десятин землі за трьома купчими, серед них у Гайворонському повіті 6 894 десятин вартістю 689 тис. рублів, в Охтирському – 232 десятини вартістю 20 800 рублів. У маєтку знаходився бурякоцукровий завод вартістю 750 тис. рублів та цегляний завод вартістю 3 тис. рублів [3, арк. 107 зв.].

Майже всі володіння родини Харитоненків тісно пов'язувались із заводською цукровою діяльністю. Дійсно, без сировинної бази, яка б забезпечувала постійну та стабільну роботу заводів, неможливо уявити стабільний розвиток цукрової промисловості. Червоноярузький маєток І. Г. Харитоненка налічував три економії: Червоноярузька, Ільківська та Дубинівська, загальною площею 6 955 десятин [4]. Червоноярузький бурякоцукровий завод № 5 належав торговому дому “І. Г. Харитоненко з сином”. Цей цукробуряковий завод знаходився в селі Червона Яруга Гайворонського повіту Курської губернії. Річне виробництво становило 300.000 пудів цукру. На всіх бурякоцукрових заводах торгового дому Харитоненків працювало 3 100 чоловіків та 290 жінок [2, с. 1005]. Знаходився він на відстані 70 верст від станції Сумсько – Харківсько – Миколаївської залізниці, в 12 верстах від поштово-телеграфного відділення Рокитна Курської губернії та в 140 верстах від окружного управління. Завод було побудовано у 1873 році як пресово-паровий. У 1879 році перебудований на дифузійний, у 1891 його знову було перебудовано та вдосконалено. За станом на 1896 рік завод виробляв лише цукровий пісок [5]. 30 серпня 1896 року для Київського відділення Російського технічного товариства було складено опис Червоноярузького буряко-цукрового заводу І. Г. Харитоненка за період із 1880 до 1898 року.

Київське відділення Російського технічного товариства працювало в галузі цукрової промисловості з метою сприяння розвитку цукрової промисловості та підвищення незалежності від іноземного товару. Крім того, Київське відділення Російського технічного товариства сприяло загальному розвитку науково-технічного потенціалу галузі та діяло

в інтересах цукрозаводчиків як основних споживачів наукових досліджень. Харитоненки розуміли, що розвиток техніки сприяє більш швидкому зростанню продуктивності праці в цукровій галузі. Саме на початку 80-х років XIX століття закінчується витіснення вогневих заводів паровими підприємствами з дифузною системою видобування сиропу з буряків. Поступово відбувалася механізація галузі, суміжні операції переводилися на машинну основу.

Червоноярузький бурякоцукровий завод складався з одинадцяти відділень та різних надвірних будівель:

1. Бурякове відділення.
2. Миюче відділення.
3. Дифузійне або сокодавне відділення.
4. Апаратне відділення.
5. Фільтропресувальне відділення.
6. Пробілочне та патоки.
7. Пакувальне.
8. Квасильне та фільтрувальне.
9. Кальне відділення.
10. Відділення газових печей та вапняно-мийне.
11. Паровичне відділення [5].

Крім того, на території заводу знаходились: механічна майстерня, сараї для деревного вугілля, водяна башта, завод світлового газу, склад нафти, паровозна будівля, бондарня, контора та квартира управляючого заводом, будинки службовців, лікарня (складалася з 10 приміщень), казарми, стайня, магазини, резервуари для чорної патоки [5, арк. 85 зв.]. Показовим є облаштування казарм для працівників цукроварні. Вони являли собою кам'яні, криті залізом дві будівлі. Перша – двоповерхова, з 10 приміщеннями, друга – одноповерхова, в якій вміщувалися дві кухні, дві їдальні для працівників, три приміщення для службовців, продовольчий магазин з льохом [5, арк. 87]. Приміщення казарми було розраховане на 500 осіб. Слід зазначити, що наявність соціально-побутових приміщень була характерною особливістю всіх заводів Харитоненків.

Більш докладну інформацію щодо технологічного процесу, технології виробництва цукроваріння, устаткування та матеріалів заводу можна знайти у фонді Червоноярузького цукрового заводу [6].

За даними покажчика фабрик і заводів Європейської Росії, в 1873 р. завод переробляв 200 000 берківців буряку, виробляв 202 000 пудів цукру та 88 000 пудів патоки на рік. Директором заводу був Фіхтер Володимир Якович. У грошовому еквіваленті продукції вироблялось на суму 425 тис. рублів, кількість працівників – 250 осіб [7, с. 689].

Побудова та схема управління Червоноярського цукрового заводу свідчила про швидкий розвиток капіталістичних відносин на підприємстві. Технологічна перевага, використання не кріпацької, а вільнонайманої робочої сили дали змогу Харитоненкам закріпитися в лідерах по виробництву цукру.

Необхідно зазначити, що після смерті І. Г. Харитоненка у 1891 році завод перейшов до сина – П. І. Харитоненка (1853–1914). Павло Іванович, будучи вірним послідовником і одnodумцем свого батька, примножив стан і зміцнив славу родини. До роботи на своїх цукрових підприємствах П. І. Харитоненко залучав талановитих інженерів і конструкторів, і це позитивно позначалося на виробництві.

У 1895/1896 році річні затрати на Червоноярському заводі становили 1 руб. 27 коп. на 1 берковець буряку, при загальній кількості переробленого буряку 185 346 берківців вартістю 236 500 руб. 85 коп. [8, арк. 31 зв.]. Затрати вираховувались із вартості буряків: своїх та плантаторських та збереження буряків: укладання в бурти та вкривання буртів. Також враховувалась робота худоби, витрати на її утримання, різні витратні матеріали, оплата праці. Потужність підприємства зростала з року в рік і вимагала стабільної сировинної бази. На 1 січня 1900 року площа Червоноярського маєтку становила 8 509 десятин власної та 11 005 десятин орендованої землі [3, арк. 28 зв.].

Наприкінці 1890-х рр. обсяг виробництва на заводах Харитоненків у грошовому еквіваленті вже становив 7 243 719 крб. [9].

За рахунок П. І. Харитоненка відбувався ремонт Червоноярської залізничної гілки і утримання на ній парового та особистого складу. У 1915 році ця сума становила 8 656 руб. [11, арк. 16]. Крім того, постійно утримувались станційні колії Червоноярського заводу, розташовані на станції Свекловична, засобами Белгород-Сумської залізниці, але знову ж таки за рахунок П. І. Харитоненка [11, арк. 19]. Згідно з рахунком затрат на добудову залізничної гілки при заводі з 01.01.13 до 01.01.14 було витрачено 28 596 рублів 12 коп. [11, арк. 22 зв.].

Завод знаходився у власності родини Харитоненків до націоналізації його у 1919 році.

Цукрова промисловість була однією з найстаріших і найважливіших галузей харчової промисловості Російської імперії, продукція якої до 1914 року значилася найважливішим предметом експорту. Історія розвитку та функціонування цукрових заводів на межі XIX–XX століть вимагає свого ґрунтовного вивчення та осмислення, оскільки в наш час вирішується ряд схожих завдань: ведеться пошук виходу з економічної кризи, вживаються заходи щодо стабілізації гривні, розробляються

моделі включення країни у світовий ринок. Таким чином, вивчення зазначеної теми на сучасному етапі робить актуальним звернення до досвіду його формування і становлення в дожовтневій Росії.

Список літератури

1. Шудрик І. Династія Харитоненків. Історико-документальне видання / І. Шудрик, Л. Даниленко. – Суми : Вид-во “Слобожанщина”, 2003. – 192 с.
2. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. Издание А. С. Суворина, 1899.
3. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 235, оп. 1, спр. 32
4. Жуков Я. Краткое описание Пархомовского имения П. И. Харитоненко с приложением отчетов по произведенным исследованиям и полевым опытам. Типография “Киевского Слова”, 1898. – 211 с.
5. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДА м. Київ), ф. 730, оп. 1, спр. 34.
6. ДАСО, ф. 37, оп.1, спр.1, спр.6, спр.13, спр.15.
7. Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики / составили по официальным сведениям Департамента Торговли и Мануфактур П. А. Орлов и С. Г. Будагов. – СПб. :Типография В. Киришбаума, 1894. – 827 с.
8. ДАСО, ф. 235, оп. 1, спр. 5.
9. Чумак М. М. Роль купецького капіталу в технічному розвитку цукрово-рафінадних підприємств Лівобережної України (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Михайло Чумак // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – 2008. – № 1/2 (37/38). – С. 223–229.
10. ДАСО, ф. 235, оп. 1, спр. 81.
11. ДАСО, ф. 235, оп. 1, спр. 126.

Гайдай, О.М. Червоноярський бурякоцукровий завод Харитоненків: історія становлення та розвитку [Текст] / О.М. Гайдай // Матеріали історико-краєзнавчої конференції до 190-річчя з дня народження І.Г. Харитоненка / Упорядн. С.В. Тихенко. – Суми : УАБС НБУ, 2012. – С. 5-10.